

В.Л. Ніколаєнко,

кандидат соціологічних наук

(Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ)

Соціокультурні фактори професійного становлення (на прикладі концепту середнього класу)

У статті розглядаються питання, пов'язані з практичною можливістю змін станів буденної свідомості і способів мислення методом їх концептуалізації.

Ключові слова: середній клас, середні прошарки, концепт, концептуалізація, конструкт, соціальна стабільність, буферна зона.

Спосіб функціонування сучасного ринку праці багато в чому залежить від того становища, в якому перебувають носії буденної свідомості і, зокрема, від свідомості того соціального прошарку людей, що в нинішній термінології має назву середній клас. Проте, незважаючи на нескінченну низку праць, присвячених проблемі **середнього класу**, можна стверджувати, що є потреба в більш чіткому розумінні соціального смислу цього поняття, тих соціальних функцій, які воно виконує, тої соціальної реальності, що конструюється за його допомогою вже як засобом концептуалізації повсякденної свідомості та мислення пересічних громадян, що не є фахівцями в соціальних питаннях, а отже, й не є носіями професійного (соціологічного) соціального мислення.

Насамперед треба визначити більш точно зміст низки понять і, зокрема, понять «середній клас» і «середні прошарки», «концепт» і «концептуалізація» тощо.

Коли марксистичні стверджували, що поняття середнього класу є не більше як фікція, їх звинувачували в політичній заангажованості. Проте в західній науці вже намітилася тенденція розглядати це поняття в такому ж дусі. Те, що називають середнім класом, є штучно сконструйованим утворенням [3], яке має виконувати низку функцій і, зокрема, функції соціального буфера – засобу, спроможного гасити можливу напруженість, що періодично виникає між низами і

верхами в сучасних капіталістичних суспільствах.

Перше питання, що тут виникає, – чи можна ототожнювати середні прошарки з середнім класом. Звісно, ні, але саме з цією абсолютно некоректною логічною процедурою ми постійно стикаємося.

Треба звернути увагу ще й на те, що логіка накопичення мала б знищити середні прошарки населення (часом їх частка справді значно зменшується, як у Європі після війни, а нині у США і тій же Європі) і поділити людей на мільярдерів і пауперів. Про це веде мову Ф. Енгельс в одній зі своїх праць [7]. То чому ці прошарки після кожної кризи знов і знов відроджуються?

Історія розвитку протосоціологічного знання свідчить, що поняття середнього класу є утворенням Нового часу. Наприклад, у посиланнях до першого тому «Капітала» К. Маркса є згадка мало відомої для нас праці, виданої в 1795 р., у назві якої використовується це поняття [8].

Отже, потреба більш детально розібратися в поставленій проблемі є конче необхідною.

Зауважимо, що, незважаючи на те, що уявлення про **середніх людей** у суспільствознавчій науці з'явилося ще в античні часи (Аристотель), поняття **середні прошарки**, а тим більше **середні класи** (у множині) та **середній клас** (в однині) увійшли в науковий обіг лише в Новий час, точніше, в кінці XVIII ст., після того як в історичній науці виникло поняття класу. Не досить чітке пояснення поняття «клас» зумовило й досить

нечітке використання поняття «середній клас» (то в множині, то в однині). Лише одне не викликає заперечень: поняття середнього класу охоплювало всю буржуазію, без урахування її майнового розшарування. Коли ж говорили про середні класи, то мали на увазі факт розшарування буржуазії на страти (за нинішньою термінологією) – групи людей з різних бізнесових сфер: лихварі, торговці, заможні селяни, промисловці тощо. Звідси випливає, що одночасно в це поняття включали буржуазний клас і страти, з яких він складається. Здається, саме ця обставина з часом і привела до створення стратифікаційної концепції, а разом з нею – до відкриття практичної можливості конструювати групи людей за наперед заданими параметрами, один з яких – спроможність до консолідованих дій у визначених соціальними технологіями межах.

Для такого конструювання потрібні два фактори: певна міра заможності і стан свідомості, відповідний цій мірі. Основою такої свідомості має бути віра в можливість за певних умов стати ще більш заможним, яку й треба «посягати» в масах. Люди із середніх прошарків мають вірити в те, що разом вони окремих класів з власною свідомістю і власними класовими потребами, які нібито відрізняються від свідомості й потреб великої буржуазії, а тим більше – представників найманої праці.

Політики, а за ними й теоретики практично з моменту відкриття класів французькими істориками Огюстеном Террі та Франсуа Гізо та британським

істориком Джоном Уейдом почали виокремлювати в складі буржуазії групи людей, яких можна було б консолідувати і тим надати їм класових ознак. Разом із цим існувала й протилежна позиція, марксистська, згідно з якою середній клас розглядався виключно як буржуазія – клас людей, що не належать ані до феодальної аристократії, ані до людей, які живуть виключно результатами своєї праці. Ці люди усвідомлюють, що лише володіння засобами виробництва забезпечує їм політичну та економічну владу, тобто існування як класу. Цей підхід можна знайти вже в першій розгорнутій і власне соціологічній праці Енгельса «Положення робітничого класу в Англії», виданій у 1845 р.

Практично лише в середині ХХ ст. західні соціологи почали використовувати поняття **середній клас** у сучасному його розумінні. Одним з перших це зробив американський антрополог і соціолог Вільям Ллойд Уорнер, який поставив перед собою завдання спростувати марксистську класову концепцію соціальної структури суспільства. Пішов він уже прокладеним до нього, зокрема М. Вебером, шляхом – шляхом стратифікації класів і обґрунтування ідеї про те, що в індустріальному суспільстві є не лише давно визнані класи (капіталісти, робітники і селяни), а ще й середній клас, теж як основний. Фактично В.Л. Уорнер продовжив лінію боротьби з класовим аналізом, а в результаті йому вдалося створити власну **стратифікаційну** концепцію суспільства (детально про неї тут говорити не будемо).

Із цього часу словосполучення **середній клас** лише номінально, за своєю формою, залишається поняттям, а насправді це є дещо інше, поняття-фікція, логічний симулякр, але в обох випадках це специфічний, спеціально сконструйований логічними засобами **концепт**, що має досить специфічне призначення – формувати масову віру в реальне і об'єктивне існування класу людей, що не є ані буржуазією, ані робітничим класом, але нібито самим своїм існуванням знімає реально існуючі міжкласові суперечності.

Даний концепт, як бачимо, не є знанням про об'єктивну реальність, а лише створює враження наявності

такого знання. Він формує не узгоджене з науковим розумінням реальності, яке не можна отожденовати з об'єктивно-істинним знанням і відповідним йому розумінням. Віра в реальність і знання про неї далеко не завжди збігаються, із чим ми тут і стикаємося.

Концепти подібного роду лише підсилюють буденні уявлення, а не змінюють їх на наукові. Буденне розуміння завжди базувалося на вірі, а те, що концепт середнього класу сконструйований науковцями, лише підсилює таку віру, незважаючи на те, що він не є об'єктивним відображенням об'єктивно існуючої реальності.

Можна сказати, що предметом подібної віри є факт реального проміжного становища відповідних груп, але вона (віра) нехтує фактом нестійкості такого становища і фактом властивої цим людям досить нестійкої системи самоідентифікацій, яка внаслідок цього не може вважатися елементом власне класової свідомості. Насправді такі люди є носіями класової свідомості – буржуазної і ніякої іншої, хоча їхнє соціальне становище часто спонукає до не зовсім адекватних дій, що суперечать їхнім власним соціальним інтересам та ідентифікаціям.

З цього приводу у К. Маркса є досить показовий приклад: паризькі дрібні буржуа, які утримували кафе, ресторани, дрібні комерсанти, шинкари, власники дрібних майстерень тощо, які були дрібними кредиторами для робітників, з фанатизмом зруйнували побудовані в червні 1848 р. робітниками барикади заради «врятування власності та поновлення кредиту». Але коли сп'янілі від перемоги вони повернулися додому, то знайшли там агентів справжніх кредиторів, яким фактично й належали лавки, майстерні, ресторани тощо. Як виявилось, без кредиту, виплати по якому прострочено, їх майно, за визначенням К. Маркса, не більш ніж «ілюзорне», а власність «номінальна» – фікція, і тепер уже треба від них захищати справжніх кредиторів, яким «їхня» власність належить реально. «Пропає шинок! Пропає шинкари!» – пише К. Маркс [4, с. 36].

Як бачимо, і власність тут є таким специфічним концептом, що функціонує у свідомості і як наукове

поняття, і як поняття-фікція. Усе залежить від того, про власність якої соціальної групи йдеться. Цей концепт задає у свідомість відповідних груп властиві кожній з них, але взаємовиключні, принципи розуміння відносин власності. Тож можна вважати, що у вас є власність, що дає вам можливість вижити в цьому світі саме як представнику середнього класу, а насправді ця власність вам належить лише номінально, адже без кредиту вона перестане бути **вашою** власністю, втрачаючи яку, ви вже й не представник середнього класу.

Для пересічного громадянина в таких логічних переплетіннях розібратися неможливо. І тут треба з'ясувати, чим відрізняються логіко-гносеологічний та соціологічний аспекти поняття концепту.

Поняття **концепт** означає першопочаткову ідею, задум, проект або логічну конструкцію. У цих значеннях воно використовується в логіці та гносеології. У таких же значеннях його використовують і соціологи. Ось чому в ньому є і специфічно соціологічний аспект, а тому є потреба його виявити.

Концепт середнього класу тут дуже показовий, адже його прийняття задає у свідомість специфічний принцип розуміння дійсності. Коли це соціологічний концепт, то він ще й пов'язується з властивою йому системою ідентифікацій, соціалізації індивідів тощо, а це вже процес концептуалізації свідомості.

Значимо, що аналіз понять – прерогатива логіко-гносеологічного аналізу – широко використовується і соціологами стосовно саме соціологічних понять щодо їх логічних та смислових зв'язків. Коли ж ми зробимо спробу проаналізувати соціальні функції або ролі тих чи інших понять, а надто соціологічних, то потрапимо у сферу власне соціологічного аналізу того стану, в якому перебуває індивідуальна або групова свідомість, в якій відповідне поняття відіграє функцію своєрідної організації мисленневих процесів – їх концептуалізації. Отже, концепт – засіб концептуалізації свідомості й мислення.

Ми звикли, що під концептуалізацією розуміють, як правило, низку логічних операцій, спрямованих на

розробку наукових понять. Але, як бачимо, дане поняття може розглядатися і в соціологічному аспекті, адже логічні поняття, на які орієнтована індивідуальна або групова свідомість, зберігаючи функцію власне понять, відіграють і функцію концептуалізації свідомості – змінюють спосіб сприйняття, розуміння та інтерпретації дійсності. І тому їх можна розглядати і як концепти.

Але складність у тому, що суспільна свідомість структурована за груповою ознакою, внаслідок чого в суспільстві є значний прошарок людей з буденною свідомістю. У буденній свідомості логіка ніби відходить на другий план, а на перший виходять емоції, віра, бажання, інтереси, а також довіра до порядності тих, хто висловлює певні положення (науковці, наприклад), і віра в те, що ці люди завжди або переважно говорять правду й не зраджують їй. Тому треба розмежовувати два способи концептуалізації свідомості за соціальною метою, що зумовлюються і двома можливими способами концептуалізації понять та свідомості.

Згідно з Ч. Райкрофтом, концептуалізація (англ. – *conceptualization*) – процес виведення понять зі спостережень, процес формулювання тверджень загального характеру. Він визначає її ще як модне слово, яке дозволяє запобігти вибору між словами "узагальнення", "абстрагування" та "розмірковування" [5].

Наступне визначення належить О.В. Тройському та Т.П. Пушкіній: концептуалізація – застигле уявлення, неузгоджене з актуальним (рос. – *текущим*) досвідом, що блокує процес усвідомлення. Концептуалізації є фіксованими гештальтами. З метою посилення контакту з актуальним досвідом в гештальт-терапії заохочується стримування концептуалізації [6].

Концептуалізацію пов'язують ще з проективною діяльністю, де вона відіграє особливу роль і охоплює мисленеву діяльність, спрямовану на пошук підстав для формування ідеального уявлення про майбутній стан об'єкта (предмета) та спосіб його проектування. Водночас це ще й спосіб розуміння, адже поняття концепція (лат. *conceptio* –

сприйняття) означає певний спосіб розуміння, трактування, інтерпретації будь-якого явища, процесу, основна точка зору, керівна ідея для їх системного висвітлення. Це також і провідний задум, конструктивний принцип для здійснення різних видів діяльності [2].

Як бачимо, у наведених визначеннях поняття концептуалізації поряд із логіко-гносеологічним та психологічним аспектами присутній, хоча чітко не сформульований, соціологічний аспект. На це вказує такий можливий зміст концепту, як уявлення, що неузгоджене з поточним досвідом, ідеалізоване уявлення про майбутній стан об'єкта (предмета) та спосіб його проектування. Водночас це також спосіб розуміння, що завжди залежить від того, яке місце в соціальній структурі посідають його носії, змушені так чи інакше інтерпретувати дійсність. Окрему увагу звертаємо на факт заохочення до стримування концептуалізації, адже вона не завжди відповідає об'єктивно-істинним знанням і тому не завжди сприяє тому, щоб дії індивідів і груп були адекватними – відповідали їхнім власним інтересам.

Концептуалізація є не лише процес обґрунтування наукових понять на основі спостережень або процес набуття словами з буденної мови статусу наукових понять – набуття ними теоретичного смислу в ході їх логічної обробки, а й процес зміни у світосприйнятті, розумінні навколишнього світу. Коли це концептуалізація соціологічних понять, то вона змінює відповідно спосіб сприйняття соціального світу. Коли ж вони не мають об'єктивно-істинного змісту, тобто сконструйовані як засіб соціальних маніпуляцій (як елемент соціальних технологій), то свідомість, концептуалізована такими засобами, стає досить вразливою для зовнішніх впливів. Скажімо, ідеалізоване, але не адекватне уявлення про власне майбутнє, сконструйоване за допомогою відповідних концептів, найкращий засіб для маніпуляцій масовими діями людей.

Слова, в яких виражені ідеалізовані уявлення індивідів і груп про власний або чужий спосіб життя або про своє чи чуже майбутнє, впли-

вають на спосіб їхньої ідентифікації. Люди орієнтуються на смисл таких слів, але не усвідомлюють того, що цей смисл неузгоджений з їхнім власним досвідом суспільного життя, тому й результати їхніх власних дій далекі від задоволення їхніх власних соціальних потреб. Такі слова виражають те, яким чином треба діяти, але не виражають того, для якої соціальної групи такі дії є потребою. Висловлювання «не відають, що творять» стосується людей, які діють у згоді з такими концептами, що своєю сукупністю становлять своєрідну програму соціальної поведінки, закладену у свідомість носіїв буденної свідомості.

Концепт середнього класу, як ми вже зазначили, розроблявся не на порожньому місці, хоча лише після В.Л. Уорнера майже всі західні соціологи почали проводити ідею, згідно з якою в тогочасному американському суспільстві розпочався процес депролетаризації пролетаріату та розмивання класів взагалі. Сам В.Л. Уорнер до такого висновку приходив шляхом поділу американського соціуму на шість груп, одну з яких і було названо «middle class». Цей підхід створив враження, що в США розпочався процес масового переходу найманих працівників саме в цю групу, а їхня поведінка при цьому радикально змінювалася. Таке показували навіть емпіричні дослідження. І тим не менше треба відмітити, що відповідні зміни в соціальному становищі не є системними, стійкими, що піднятися на вищий соціальний щабель для дрібного буржуа зовсім не означає отримати індульгенцію від розорення і що в такому випадку його свідомість знов не зміниться у зворотному напрямі – в напрямі відчуття соціального невдоволення.

Хоча концепція В.Л. Уорнера піддавалася серйозній критиці, поняття **середній клас** в його інтерпретації (дуже корисне та зручне в політико-економічному дискурсі) набуло статусу модного поняття і, звичайно, стало загальноживаним. Більш того, дослідники почали шукати історичні підтвердження його наукової коректності, адже, як і будь-який інший концепт, **середній клас** потребував постійного підживлення новими ідеями, які б могли

формування уявлення про його об'єктивну істинність. Це й змусило науковців зануритися в глибини історії. І виявилось, що в усіх без винятку класових суспільствах, які коли-небудь існували, в соціальній структурі були середні прошарки. Найбільш авторитетним свідченням цього стали праці Аристотеля. Тому не дивно, що не лише в сучасних соціологічних підручниках, а навіть у радянських підручниках з історії соціології загальним місцем стало положення про те, що уявлення про середній клас виникають ще в часи Аристотеля, а сам він нібито вже створив цілісну «протосоціологічну концепцію середнього класу».

Насправді нічого подібного в Аристотеля немає, про що легко пересвідчитися, коли уважно й неупереджено подивитися його праці. Наприклад, у «Нікомаховій етиці» в трьох місцях є згадка про так званих **середніх людей**. В одному місці він їх виокремлює за рівнем володіння «зовнішніми благами» та розважливістю [1, 1179b 5, 12], в іншому – за мірою помірності [1, 1136b 20], а в третьому – за ставленням до них з боку високопоставлених (нинішньою мовою – соціальних верхів). Це місце бажано навести повністю. Аристотель пише, що «з людьми високопоставленими та вдачливими величаві тримаються величаво, з середніми – помірною, бо зверхність над першими важка і викликає враження, а над останніми це робити не важко; і якщо заноситися перед першими зовсім не важко, то над людьми убогими гидко, так само як виказувати силу на немічних [1, 1124b 20]».

Отже, за Аристотелем, середні люди перед високопоставленими **убогі**, а убогість і бідність для нього споріднені явища: у сучасній термінології це споріднені соціальні ознаки, за якими можна виокремити певну кількість, а не групу людей, і тим паче не клас.

Як бачимо, середні люди Аристотеля до сучасного середнього класу не мають жодного стосунку. Їх ознаки не є ознаками групової,

а тим більше класової свідомості, що спонукають групу чи клас до спільних групових чи то класових дій. Класові дії – це перш за все дії, спрямовані на отримання влади, хоча й можуть виражатися у формі дій малих та середніх груп, наприклад, страйки – форма вимог права на контроль соціального змісту управлінських дій, скажімо, адміністрації підприємств, – дій, спрямованих на управління відносинами між найманою робочою силою та хазяями підприємств.

Незважаючи на це, саме аристотелівське етичне вчення про помірність як ознаку тих, хто діє за принципом середини між крайностями, типу трусливість–мужність, добро–зло, скупість–марнотратство тощо, стало теоретичним підґрунтям для конструювання такого політико-ідеологічного концепту, як середній клас.

Підсумовуючи, можна сказати, що концепт середнього класу виконує функцію підґрунтя для прийняття певних політико-економічних рішень і наступних політико-правових дій, що є практичними засобами для конструювання в сучасних суспільствах західного типу таких класових відносин, де вже усі ті, для кого даний концепт набуває значення особливої цінності, на яку вони орієнтуються і з якою ідентифікують власну поведінку, вважають себе особливим класом. А це й слугує підставою для висновків про те, що середній клас начебто існує об'єктивно. Насправді зазначені люди не зовсім адекватно сприймають власне суспільне життя, бо вірять в об'єктивність змісту, закладеного теоретиками в зазначений концепт, не знаючи його реального соціального смислу, який не відповідає тим реаліям, що мають місце в сучасному капіталістичному соціумі.

Цей та подібні йому концепти стали досить дієвим засобом конструювання тієї реальності, яку ми спостерігаємо в емпіричних дослідженнях.

Список використаних джерел

1. *Аристотель*. Нікомахова етика / Аристотель. – Соч. в 4-т. – М.: Мысль, 1983.
2. *Колесникова И.А.* Педагогическое проектирование: учеб. пособие [для высш. учеб. заведений] / И.А. Колесникова, М.П. Горчакова-Сибирская; под ред. И.А. Колесниковой. – М.: Академия, 2005. – Режим доступа: http://pedlib.ru/Books/3/0212/index.shtml?from_page=1
3. *Кругман Пол.* Кредо либерала / Кругман Пол. – 2009. – Режим доступа: <http://mirknig.com/2011/10/06/kredo-liberala.html>
4. *Маркс К.* Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – Т. 7. – С. 36.
5. *Райкрофт Ч.* Критический словарь психоанализа / Ч. Райкрофт. – Режим доступа: <http://vocabulary.ru/dictionary/12/symbol/192>
6. *Тройский А.В.* Гештальт-терапия от А до Я: Краткий словарь терминов по гештальт-терапии / А.В. Тройский, Т.П. Пушкина. – 2002. – Режим доступа: <http://vocabulary.ru/dictionary/851/word/konceptualizacija>
7. *Энгельс Ф.* Наброски к критике политической экономии // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – Т. 1.
8. *Gisborne, Th.* An Enquiry into the duties of men in the higher and middle classes of society in Great Britain. The second edition. In two volumes. Vol. II. London, 1795 (Гисборн Т. Исследование обязанностей людей высших и средних классов в Великобритании. Издание второе. В двух томах. Том II. Лондон, 1795). / В кн. Маркс К. Капитал, т. 1. – Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 23.

Стаття надійшла 27.08.2012 р.